

חובת האשה לכסות את גופה

1. פתיחה

2. המקור לחיוב כיסוי הגוף

א. תוקף החיוב לכיסוי הראש

ב. גילוי הגוף בסוטה

3. ההבדל בין זרועותיה לבין שאר גופה

א. המקור בגמרא ובראשונים

ב. הוכחה מלשון הגמ' בכתובות

ג. דעת הפוסקים בכיסוי הזרוע

ד. מקומות שנהגו בגילוי הזרוע

4. חוקות הגויים

5. זאת תורת העולה

1. פתיחה

ברור וידוע שהאשה חייבת לכסות את גופה במקומות מסויימים. אולם יש לברר האם חובה זו נובעת מחשש של הכשלת הגברים מחטא, בבחינת "לפני עוור לא תתן מכשול" או שישנה חובה עצמית על האשה לכסות את גופה. כמו כן יש לברר מהו תוקף החיוב לכסות גופה מקורו.

בנוסף לכך יש לברר האם החיוב בכל מקומות הגוף שווה או שישנם מקומות שבהם חובת הכיסוי חמורה יותר ממקומות אחרים.

2. המקור לחיוב כיסוי הגוף

א. תוקף החיוב לכיסוי הראש

שנינו במשנה בכתובות^[1] :

ואלו יוצאות שלא בכתובה: העוברת על דת משה ויהודית נרש"י : דת

יהודית - שנהגו בנות ישראל ואע"ג דלא כתיבא.^[2]... ואיזו היא דת

יהודית? יוצאה וראשה פרוע וטווה בשוק

הסיבה לכך שעוברת על דת יהודית יוצאת ללא כתובה היא כפי שכתב שם הרא"ש^[3] :

ודת יהודית משום חציפותא וחדשד זנות הוא דמפסדה.

(1) דף ע"ב ע"א.

(2) והרי"ד כתב בבבאור דת יהודית - "דבר שאין בו איסור אלא שהנשים נהגו דרך צניעות".

(3) פרק ז' סימן ט'.

את תוקף החיוב לכסות ראשה יש ללמוד מהמשך הגמ' שם :

ראשה פרוע דאורייתא היא, דכתיב: "ופרע הכהן את ראש האשה", ותנא דבי ר' ישמעאל: אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפירוע ראש? דאורייתא קלתא שפיר דמי, דת יהודית אפילו קלתא נמי אסור... וטוהה בשוק : אמר רב יהודה אמר שמואל: במראה זרועותיה לבני אדם. רב חסדא אמר: בטוהה ורד כנגד פניה.

פשט לשון הגמ' בשאלה 'ראשה פרוע דאורייתא היא', שהחיוב לכיסוי ראשה הוא מדין תורה, וכן כתבו המאירי^[4] ור' ירוחם^[5].

גם הריא"ד^[6] כתב :

העוברת על דת משה- דברים שנצטוונו עליהם מתורת משה, ואם לא הייתה קלתא על ראשה- הרי זו אסורה מהתורה.

גם התשב"ץ בזהר הרקיע^[7] סובר דפריעת הראש דאורייתא, אלא שאינו נכנס במנין המצוות. וכן כתב גם בספר באר שבע^[8] בשם מהר"י קצנלנבויגן^[9].

כך הוא גם פשט לשון הרמב"ם, אולם בתה"ד^[10] כתב בדעת הרמב"ם "שאינו אלא זהירות מדרבנן", וכן כתב בתשובה אחרת בפשטות^[11], כי כל החיוב לכסות ראשה הוא מדרבנן בלבד, וז"ל :

לגבי גילוי ראש דאשה יש לה סמך מן התורה דמוזהרת עלה

אך דבריו צ"ע שכן בגמ' בכתובות שהבאנו לעיל מבואר כי חיוב כיסוי הראש הוא מהתורה ממש^[12].

ב. גילוי הגוף בסוטה

כפי שהבאנו לעיל חיוב כיסוי הראש באשה נלמד ממה שכתבה התורה בסדר השקאת הסוטה - "ופרע את ראש האשה". המשנה בסוטה^[13] מתייחסת בהרחבה לתהליך השקאת הסוטה :

-
- (4) שם.
 (5) מישרים נתיב כג-ח' דף סב' ע"א.
 (6) כתובות פ"ז הלכה ב'-ב'.
 (7) מ"ע קל"ז אות נ"ז.
 (8) סימן י"ח.
 (9) בנו של המהר"ם מפאדווה.
 (10) סימן רמ"ב.
 (11) סימן י'.
 (12) וליישב דבריו י"ל שתרה"ד מבין שאין להסיק מקושיית הגמ' "דאורייתא היא", שהחיוב לכסות את ראש האשה הוא מדאורייתא, שכן מצינו בכמה מקומות שלשון דאורייתא פירושו הוא שהעניין יכול להיות מדברי סופרים וסמכוהו על קרא. לדוגמא ע"י בדברי המאירי בכתובות ק"ג ע"א בסופו: "ואף על פי שהזכירו בסוגיא זו שכבוד אשת אב דאורייתא וכמו שהקשו אשת אב דאורייתא, לא אמרו אלא דרך סמך, ובהרבה מקומות מצינו כיוצא בזה". עי"ש מקורות נוספים.
 (13) דף ז' ע"א.

מעלין אותה לשער המזרח שעל פתח שער ניקנור... וכהן אוהז בכגדיה. אם נקרעו - נקרעו, ואם נפרמו - נפרמו, עד שהוא מגלה את לבה וסותר את שערה... ואח"כ מביא חבל מצרי וקושרו למעלה מדדיה [רש"י]: כדי שלא יישמטו בגדיה לארץ].

בגמרא^[14] הובאה ברייתא הלומדת פרטי דינים אלו מן הפסוקים בפרשת סוטה: ת"ר: "ופרע את ראש האשה" - אין לי אלא ראשה, גופה מנין? [רש"י]: כדתנן מגלה את ליבה] ת"ל: "האשה". א"כ מה תלמוד לומר "ופרע את ראשה"? מלמד שהכהן סותר את שערה.

נמצינו אומרים שהפסוק "ופרע את ראש האשה" שממנו למדו במסכת כתובות חיוב לכסות ראשה, עוסק לא רק בגילוי ראש הסוטה אלא גם בגילוי גופה, וכיוון שהגמ' במסכת כתובות דורשת מ"פרע הכהן את ראש" שהכיסוי דאורייתא [כמו שהוכחנו לעיל], ממילא חלה אותה צורת דרשה גם על מה שדרשו מהמילה "אשה" המופיעה בסוף הפסוק, ממנה למדו שמגלה את מה שצריך להיות מכוסה מדאורייתא.

כ"כ בשו"ת משפט צדק^[15]:

הרי כמו שסתירת שיער הראש אמרין בפרק המדיר דהוי דאורייתא משום דכתיב בקרא "ופרע את ראש האשה", כן נאמר שגילוי הגוף והלב שהיה צריך לגלות בה- הוי מדאורייתא אחר דמ"האשה" נפקא לן דאין לחלק מדרשא לדרשא אחר דכולהו מקרא נפקי^[16].

מבואר כי יש איסור עצמי מהתורה ללכת בגוף גלוי שאינו מכוסה, ואיסור זה נלמד מהפסוק "ופרע את ראש האשה". איסור זה הוא בנוסף לעובדה שבגילוי גופה עוברת על "לפני עורר" ומכשילה אחרים^[17]. כך מצאתי גם בקונטרס דיני מלבושי נשים שכתב^[18]: וזה איסור עצמי מלבד מה שגורמת להכשיל את אחרים. ❁

גם בשו"ת אגרות משה^[19] נקט כדבר פשוט שיש איסור עצמי להתלבש בפריצות,

(14) סוטה דף ח' ע"א.

(15) חלק ג סימן ג' דף ח' סוף ע"ג. [חובר ע"י המהר"ם מלמד, חי בסוף תקופת מהרש"ך ומהריב"ל].

(16) אולם לפי דברי תרה"ד שהובא לעיל, שס"ל שהלמוד של הגמ' מדין הסוטה אינו מדאורייתא אלא מדרבנן, אפשר לומר שגם כיסוי הגוף אינו אלא מדרבנן. אך אפשר שגם לדעתו כיסוי הגוף חמור יותר ואסור מדאורייתא, דלא מסתבר שמדאורייתא אשה תלך ערומה, ובפרט לפי מש"כ האג"מ אה"ע ח"א ס' נח' שכיסוי ראשה קל יותר מכיסוי גופה. ואע"פ שממקור זה אינו יכול ללמוד, אולי יש לדין זה מקור אחר לשיטתו.

(17) האיסור לפני עורר במקרה זה יהיה תלוי באופן בו חל האיסור להסתכל במקומות המכוסים, לדעת המ"ב הסובר שהסתכלות במקומות המכוסים אסורה אפי' אם מסתכל לפי תומו, אכן יש כאן לפני עורר, אך לפי מה שכתבנו לקמן במאמר "הגדרת האיסור להסתכל בנשים" יש החולקים וסוברים שגם בהסתכלות במקומות המכוסים יש איסור רק אם מכויין ליהנות, ולדעתם נראה שלא יהיה איסור של לפני עורר בגלוי מקומות מסויימים בגוף [כל עוד אין אלו מקומות המעוררים תאוה].

(18) בסוף ספר תורת ההסתכלות אות ב'.

(19) חלק יו"ד א סימן פא.

❁ הערת הרב נבנצל: מנלן שזה איסור כשאין אדם רואה התנן האשה יושבת וקוצה חלתה? תשובה: משנה זו מדברת על אופן בו קוצה חלתה בביתה, ועל כן אין איסור בגילוי גופה, אך אנו

אלא שמסתפק האם מעבר לאיסור זה- יש גם איסור נוסף של הליכה בחוקות הגויים, והיינו שהליכה בפריצות היא הליכה כפי שנוהגים הגויים ואסורה מלבד עצם האיסור של פריצות, וז"ל :

אבל הבגדים שיש בהן פריצות ממש שנעשו מחדש בבגדי נשים אף שבעוה"ר כיון שגם הישראליות מלובשות בהן גם מתחלה אין להחשיבן מלבושי נכרים מצד עצם הבגדים אבל עצם הפריצות אולי יש להחשיב מחוקות העכו"ם וממילא יש לאסור בגדים אלו לישראליות לבד ענין הפריצות מצ"ע גם מצד מלבושי נכרים ... אבל למעשה הא ודאי בגדים אלו יש לאסור על הנשים מצד עצם הפריצות^[20] אף אם נימא שליכא בהו האיסור משום מלבושי נכרים. ובמלבושי אנשים אין שייך זה.

וכעת מצאתי גם בקובץ תשובות של הרב אלישיב^[21] שהתייחס לגמ' בסוטה אשר ממנה נלמד החיוב לכסות גוף האשה וכתב :

ואין אנו דנים עכשיו מעניין לפני עוור שהיא מכשילה עי"ז אנשים, אלא אם יש בעצמותו איסור מדין תורה

3. ההבדל בין זרועותיה לבין שאר גופה

א. המקור בגמרא ובראשונים

בין הדברים שמנתה המשנה בכתובות כעוברת על דת יהודית נכלל "טווה בשוק", ובגמ' שם ביארו :

וטווה בשוק : אמר רב יהודה אמר שמואל : במראה זרועותיה לבני אדם. רב חסדא אמר : בטווה ורד כנגד פניה.

על מסקנת גמ' זו יש להעיר לכאורה, שהרי לעיל הוכחנו שמן התורה חייבת לכסות גופה, וא"כ מדוע כשמגלה זרועותיה לבני אדם הוא רק דת יהודית ולא אסור מן התורה? לכאורה ניתן היה לתרץ שהמציאות המוזכרת במשנה אינה שהיא הולכת לשוק וזרועותיה מגולות, דא"כ מדוע נקט התנא "וטווה" בשוק? היה לו לומר:

כתבנו לאסור לגלות גופה ברה"ר מקום שעליו מדבר הפסוק. וגם לגבי גילוי גופה בביתה ע' מה שכתבנו במאמר כיסוי הראש והגוף בבית פרק 8 א, שאין ראייה ממשנה זו.

6 הערת הרב אורי כהן : בחיוב לכסות גופה ישנם ב' מרכיבים. המרכיב הראשון הוא החיוב לכסות גופה מצד חיוב הצניעות שלה, ובוה עוסקת הגמ' בכתובות הנ"ל. החיוב השני הוא חיוב לכסות את גופה כדי שלא תכשיל את הגברים, בזה עוסקת הגמ' בברכות דף כד' ע"א "טפח באשה ערווה וכו'". זה גם הטעם לכך שהגמ' בכתובות למדה את החיוב מפריעת ראש הסוטה שהוא כיסוי הגוף בהקשר שלה בעצמה, ואילו הגמ' בברכות למדה את החיוב מפסוקים בשיר השירים המשבחים את יופי האשה שהוא מקור מדוע יש לחוש כאן להרהור הגברים. ובוה מיושבת קושית הרב נבנצל, שכן בגמ' בברכות אכן מדובר על החיוב מצד לפני עוור, אך בגמ' בכתובות מדובר על חיוב עצמי.

(20) ואולי ניתן לדחוק בלשונו ולומר שמה שכתב "מצד עצם הפריצות" אין כוונתו לאיסור עצמי אלא לאיסור של לפני עוור לא תתן מכשול, וכתב איסור עצמי לאפקי איסור משום חוקות הגויים, אך יותר נראה שכוונתו לאיסור שחל על האשה מצד עצמו ללא החשש של לפני עוור.

(21) חלק א' תשובה י"ג.

"ויוצאת" לשוק? ! אלא שהתנא עוסק במקרה בו זרועותיה מכוסות אך אגב הטווייה- לפעמים מתגלות זרועותיה ע"י מלאכה, ואמנם אם יצאה מביתה בזרועות מגולות נחשב שעוברת על דת משה.

סברא מעין זו הובאה בהפלאה^[22] ביישוב דעת הרמ"א. שכתב סברא זו ליישב את דעת הרמ"א שכתב^[23] כי הטוה בשוק מפסידה כתובתה- דווקא כשרגילה לעשות כך ולא בפעם אחת, וביאר ההפלאה כי הטעם שצריך רגילות כדי שתצא ללא כתובה הוא, משום שהזרועות אינן מגולות ממש אלא מתגלות באקראי דרך מלאכה, אך אם יצאה בזרועות מגולות ממש אפילו פעם אחת- הפסידה כתובתה^[24].

על פי חילוק זה ניתן ליישב את הברייתא המובאת בסוף מס' גיטין:

זוהי מדת אדם רע, שרואה את אשתו יוצאת וראשה פרוע וטוה בשוק
ופרומה משני צדדיה

וכתב רש"י שם :

ופרומה משני צידיה- אצל אצילי ידיה כדרך אדומיות שבצרפת שבשרן
נראה מצדיהן

צידיהן היא על גופן ממש בצד הגוף, וא"כ קשה: מדוע התנא מונה 'פרומה משני צידיה' בקבוצה אחת עם 'ראשה פרוע וטוה בשוק' שהוא לשון המשנה בכתובות- הרי פרומה הוא דאורייתא, ופריעת הראש וטוה בשוק הוא רק דת יהודית?^[25] בספר תוספתא כפשוטה כתב בהסבר הברייתא:

וצדדיה פרומין אין פירושו שצידי הבגד היו קרועין אלא שהיו פתוחין,
ובשעת תנועות האשה היה בשרה מתגלה, וכותנות כאלה שהצדדים

(22) סימן קט"ו אות ט'.

(23) אבן העזר סימן קט"ו הלכה ה'.

(24) למרות שמלשונו משמע שהיא דת יהודית רק שמפסידה כתובתה בפעם אחת. לפי דברי ההפלאה ניתן ליישב מקורות נוספים. הריטב"א כתובות (דף ע"ב. ד"ה העוברת) כתב בשם הראב"ד (בהשגותיו על הרי"ף בסוף גיטין): "קשיא להראב"ד ז"ל משום דת יהודית היאך תצא שלא בכתובה, דהא תניא בשילהי מסכת גיטין (פ"ט א'): אכלה בשוק, גרגרה בשוק, הניקה בנה בשוק- בכולן רבי מאיר אומר: תצא. אמר לו רבי יוחנן בן נורי: אם כן לא הנחת בת לאברהם אבינו יושבת תחת בעלה כו', וקיי"ל כרבי יוחנן בן נורי, ... והנכון דהתם כשעשתה כן שלא בהתראה, ומתניתין בהתראה כדפרישית". מבואר בדבריו כי מיניקה בשוק הוא רק דת יהודית ואינה כלולה בדת משה, למרות שמי שמגלה דדיה ודאי שהוא דת משה [שהרי בסוטה גילו את ליבה ומה שמגלים בסוטה חייב בכיסוי בדר"כ], ובהכרח צ"ל שכאשר אשה עסוקה בהנחת בנה ועל ידי זה היא מגלה את ליבה- אינה כלולה בדת משה והוא כמו דרך מלאכה שכתב ההפלאה [ועיין בבן איש חי פרשת בא ש"א י', ודבריו צ"ע לאור מש"כ כאן]. כך יש גם ליישב את דברי הרשב"ם בב"ב נ"ז: "בכל שותפין מעכבין זא"ז חוץ מן הכביסה שאין דרכן של בנות ישראל להתבזות על הכביסה", ופירש הרשב"ם שצריכות לעמוד שם יחפות לגלות שוק לעמוד בנהר. הגמ' אומרת שבעמידה זו יש 'התבזות', משמע שאין בזה עבירה ממש, למרות שהנהר הוא ר"ר ואלה המסתכלים נקראים רשעים אך הנשים אינן עוברות על איסור במקרה זה, והטעם לכך הוא כיון שזו דרך מלאכה.

(25) בתוספתא כתובות פ"ז [שהיא המקור לבריתא זו] הגירסא היא: "מפני שלא נהגה עמו כדת משה וישראל" וצ"ל שהכוונה היא דת יהודית וע' תוס' בגיטין שם.

שלהם היו מחוכרים ע"י לולאות או ע"י כפתורים היו לובשים אף הגברים.

לפי זה, למרות שגילויי בשרה בצידה הוא איסור דאורייתא, כיון שכאן הוא נגלה רק לעיתים, בזמן תנועות האשה, לכן נחשב רק כדת יהודית, והוא כדברינו^[26].

אולם במאירי מבואר לא כך, שכן על דברי המשנה כתב המאירי :
במראה זרועותיה דרך חוצפא

משמעות לשונו היא שהמשנה עוסקת באופן בו מראה זרועותיה לכתחילה [ולא רק בדרך אקראי], ומ"ש הגמ' 'טווה' בשוק הוא להראות על החוצפה, שעושה כך בפרהסיא, ואפ"ה היא רק דת יהודית, וא"כ קשה מדוע אין כאן דת משה, כמו שהקשינו לעיל.

כן משמע גם בירושלמי סוף גיטין :

משנה: בית שמאי אומרים לא יגרש אדם את אשתו אלא אם כן מצא בה ערוה ...

גמרא : והא תני ב"ש אומרים: אין לי אלא היוצא משום ערוה בלבד, ומניין היוצאה וראשה פרוע צדדיה פרומין וזרועותיה חלוצות? תלמוד לומר: " כי מצא בה ערות דבר".

מדברי ב"ש בברייתא מבואר כי "זרועותיה חלוצות" אינו מוגדר כ"ערוה" אך למרות זאת הוא מצב בעייתי. בפני משה שם הגדיר מצב זה כך :
וזהו דת יהודית ובהא נמי יכל לגרשה דדרשינן דבר המביא לידי ערוה.

מבואר בדבריו שגילויי הזרועות אינו אסור מן התורה אלא משום "דת יהודית".

כן מבואר גם בקרבן העדה שם :

ופריך מבגדיה קרועין אע"פ שאין בשרה נראית, א"נ שבשרה נראית איירי וזרועותיה בעינן שיהיו חלוצות לגמרי, אבל אם זרועות בגדיה קרועות, אע"פ שבשר זרועותיה נראה- אין זה פריצות.

מבואר בפשטות שזרועותיה הן חלוצות לגמרי וכמשמעות המאירי, ואעפ"כ המשנה אומרת שזה רק דת יהודית ולא דת משה.

לכן נראה יותר שיש לחלק בין זרועותיה לבין שאר גופה, והיינו שמדאורייתא חייבת לכסות את גופה חוץ מזרועותיה, וכיסוי זרועותיה אינו מדאורייתא אלא מדת יהודית בלבד. כן מבואר גם מדברי המשפט צדק [שם] שכתב :

זאת שהעידו עליה שהיתה מגלה חיקה ומראהו ליון (איש יווני) כבר

26) ועיין במשפט צדק שם דף ט' עמודה ב' שגם הוא התקשה בהבנת הברייתא וכתב להעלות אפשרות כי הפרומה עליה מדובר כאן היא דוגמת כיסוי הראש בקלתה דהוי עוברת על דת יהודית לבד. כנראה כוונתו היא שכמו שראשה פרועה אינו פרוע ממש אלא מכוסה מעט, כך גם פרומה הוא באופן שאין כאן גילויי צדיה ממש אלא רק בבחינת "מציץ מן החרכים".

היתה מגלה ליבה שהוא בתוך מקום חיקה, שחיקה מקרי מקום ליבה ויותר ויותר וא"כ הווי עוברת על דת משה וגם עוברת על דת יהודית במה שהיתה מגלה זרועה ומראה ליון דוגמת טווה בשוק.

וכן כתב עוד כמה פעמים בהמשך התשובה שם :

וא"כ אין לך פריצות גדול מזה כשמראה זרועותיה ואיסור שמראה את חיקה.

ואחר דעבדא איסורא כשמראה את חיקה ופריצות בהראות את זרועה ודאי דעוברת מקרי דהרי ליכא פריצות גדול מזה והטעם משום פריצות.

בפשטות נראה מדבריו כפי שכתבנו, שמבין כי מגלה זרועותיה בשוק הוא בפשוטו ולא רק בצורה ארעית ומתגלה מידי פעם תוך כדי טווייה. ומחלק בין חיקה [שהוא וליבה, פירוש בין חלק הגוף שתחת הצוואר] [שהוא "איסור"], לבין הזרועות^[27] [שהוא "פריצות"].

ב. הוכחה מלשון הגמ' בכתובות

לכאורה היה ניתן להביא ראייה לחילוק בין זרועותיה לבין שאר גופה מלשון המשנה בכתובות. המשנה נקטה "טווה בשוק" כדת יהודית ולא כתבה בדת משה דוגמא שהולכת וזרועותיה מגולות, משמע שגם זרועותיה מגולות- אין זה דת משה אלא דת יהודית, ומה שנקט התנא 'טווה בשוק', לאו דווקא, אלא אפילו זרועותיה מגולות היא רק דת יהודית.

אך ראייה זו ניתן לדחות בכך שהתנא לא נקט דוגמא זו כיון שאין מכך שום נ"מ, שכן גם בטווייה בשוק יוצאת בלא כתובה, א"כ כ"ש כשזרועותיה מגולות- הדין כך, ומה לי אם הוא משום עוברת על דת יהודית או משום שעוברת על דת משה? וממילא לא נצרך להזכיר זאת. ראייה לדבר, שגם בפריעת הראש לא הביאה המשנה כדוגמא לדת משה- יוצאת בפירוע ראש גמור ללא קלתה [אע"פ שהוא ודאי דת משה כמבואר בגמ'^[28]], כי כיוון שיוצאת אפילו בקלתה בלי כתובה- כ"ש בפירוע ראש גמור שהוא דאורייתא.

הרמב"ם בהלכות אישות^[28] הוסיף על דברי המשנה בכתובות שאם יוצאת בשוק ושיער ראשה גלוי -נחשבת כעוברת על דת משה, ובהלכה העוסקת בדת יהודית^[29] כתב שגילוי שיער חלקי הוא דת יהודית. לעומת זאת בעניין גילוי הזרועות כתב הרמב"ם שטווה בשוק ומראה זרועותיה לבני אדם הוא רק דת יהודית, ולא הזכיר מראה זרועותיה בהלכה העוסקת בדת משה. לכאורה ניתן לדייק מכאן כמו שרצינו לומר בפשט המשנה, והיינו שאפילו גילוי זרועות לגמרי אינו אלא דת יהודית.

(27) ועי' לקמן במאמר העוסק בהגדרת השוק שכתבנו בדעת החזו"א שאפשר שסובר שגם כיסוי השוק הוא מדת יהודית בלבד.

(28) פכ"ד הלכה י"א.

(29) הלכה י"ב שם.

כאן לא ניתן לדחות כפי שכתבנו על דברי המשנה, שהרי לגבי גילוי שער הרמב"ם חילק בין דת משה לדת יהודית, ולא כפי שסתם התנא, ולכאורה היה לו לחלק גם באופן גילוי הזרועות בין דת משה לדת יהודית, וא"כ יש לכאורה להוכיח מכאן שאפילו גילוי זרועות גמור הוא דת יהודית בלבד!

אך ניתן לדחוק ולומר שאין להסיק מדבריו מענין כיסוי הראש לענין גילוי הזרועות, כי ייתכן שהעובדה שבגילוי הראש הביא גם דת משה היא משום שדין זה מפורש בגמ', ודרכו של הרמב"ם להביא רק מה שמפורש בש"ס, אך לגבי גילוי זרועות לא חילק משום שחלוקה זו אינה מופיעה בש"ס, אך למעשה מסכים כי גילוי זרועות לגמרי אסור מדת משה ולא רק מדת יהודית.

ג. דעת הפוסקים בכיסוי הזרוע

המ"ב^[30] כתב לגבי איסור ק"ש בפני זרועות מגולות :

אבל זרועותיה ושוקה אפילו רגילה לילך מגולה כדרך הפרוצות אסור.

ובשעה צ ציין :

וכן מוכח בכתובות ע"ב ע"ב דהיא דת יהודית.

מבואר בדבריו כי גילוי הזרועות הוא דת יהודית ומשמע מדבריו שבכל אופני גילוי הזרוע אין איסור מהתורה אלא מדת יהודית. אולם יש להעיר כי המ"ב כלל גם את גילוי השוק בכלל דת יהודית, אך לא מצינו מקור לומר שגם גילוי השוק אינו אלא דת יהודית^[31], ורק לגבי גילוי הזרוע מצאנו אפשרות כזו. לכן נראה שמה שכתב בשער הציין "דהיא דת יהודית" מתייחס רק גילוי זרועות שהוא דת יהודית.

בשו"ת יחיה דעת^[32] כתב :

אם נאמר שאשה שהולכת ברשות הרבים בבגדים בלי שרוולים וכיוצא, אינה עוברת על איסור תורה, אלא היא עוברת על דת יהודית, ואיסורה רק מדרבנן, וכמו שמשמע מלשון הרמב"ם (פרק כ"ד מהלכות אישות הלכה י"ב), העוברת על דת יהודית, הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל כגון שטווה בשוק ומראה זרועותיה לבני אדם. וכן הוא לשון מרן השלחן ערוך באבן העזר (סימן קט"ו ד'). (ומוכח בגמרא כתובות ע"ב סע"א, שהעוברת על דת יהודית, היינו איסור מדרבנן בלבד)... אולם האמת תורה דרכה שההולכת ברשות הרבים בבגדי פריצות ממש, עוברת על איסור מן התורה, שהרי אפילו היוצאת לרשות הרבים וראשה פרוצה, היא עוברת על איסור תורה, כמבואר בכתובות (ע"ב סע"א) דפריך דאורייתא היא, דכתיב ופרע הכהן את ראש האשה וכו'.

(30) סימן ע"ה ס"ק ב'.

(31) במיוחד לשיטתו שהשוק הוא החלק שמעל לברך, וקשה לומר שגילוי חלק זה של הגוף מותר מדין תורה, אלא אם נדחוק ונאמר כי גילוי רוב השוק אסור מדין תורה, ומדת יהודית נאסר אפילו כלשהו מעל הברך.

(32) ח"ג סימן ס"ז עמוד רי"ג בהערה.

ואף על פי שלגבי נשים פנויות אין איסור כלל ללכת בפרוע ראש. כל שכן לצאת לרשות הרבים בגילוי זרועות, שלא חילקו בזה בין נשואות לפנויות, שבודאי יש בזה איסור מן התורה.

מבואר כי למסקנא נקט שגילוי זרועות הוא איסור מדאורייתא, אך לא ברור למה חזר בו ממה שכתב בתחילת דבריו, וכיצד מיישב את הראיית שהביא לכך שגילוי זרועות הוא דת יהודית, ועוד שלפי דברינו אין להביא ראייה מגילוי שערה שהוא מדאורייתא לגילוי זרועותיה.

גם בספר תורת ההסתכלות בקוטרס דיני מלבושי הנשים^[33] כתב :

אורך השרוולים מן התורה הוא עד קרוב לכף היד

הרי שנקט שכיסוי הזרוע הוא דת משה.

גם הרב אלישיב זצ"ל התייחס בתשובה^[34] לחיוב כיסוי הזרוע. בשלב הראשון כתב להוכיח מן הגמ' בכתובות כי כיסוי הזרוע הוא דת יהודית ולא דת משה, ואין ללמוד חיוב לכסותו מסוטה, שכן שם המצוה לגלות את "ליבה" וא"כ רק על מקום זה יש חיוב כיסוי, אך הזרועות אינן בכלל המצוה לגלות בסוטה וממילא אינם בכלל חיוב כיסוי מן התורה.

אולם בהמשך דבריו כתב כי גם אם לא נאמר כך, אפשר להסביר שהסיבה שבמשנה בכתובות גילוי הזרועות הוא מדרבנן בלבד, היא משום שעושה כן תוך כדי עיסוק במלאכה [תוך כדי טויה כמו שאמרו שם בגמ'], ומדבריו עולה שאם היתה מגלה זרועותיה שלא בשעת מלאכה אפשר שהיה בזה איסור תורה.

ד. מקומות שנהגו בגילוי הזרוע

הדברי חמודות^[35] כתב :

ודבר שרגיל להיות מכוסה באשה (נחשב ערוה), ובלשון הרשב"א שכתב ב"י לא נתמעט אלא פניה ידיה ורגליה (שנחשבים למקומות שאינם מכוסים), וצריך לפרש דשוקה אינו בכלל רגליה... וא"כ גם זרועותיה אינן בכלל ידיה. ומסתבר דכל מקום ומקום לפי מנהגו דמידי היא טעמא אלא דדברים שרגילה שלא לכסותם לא מקרי ערוה משום דלא אתי בהו לידי וכו' כיוון דרגיל בהם וכדלקמן גבי קול ושיער

הד"ח סובר שכיסוי הזרועות הוא דבר התלוי במנהג, ובמקום שנהגו לגלותן אין בכך כל איסור. לא מסתבר לומר כי לדעת הד"ח כיסוי הזרועות הוא מדאורייתא, שהרי מתיר לגלות אותם במקום מנהג, ולא ייתכן שמנהג יעקור דין דאורייתא. לדעתו החיוב לכסות את הזרוע הוא מתוקף דף יהודית, ודת יהודית- הוא דבר הנתון לשינוי מנהג,

(33) סעיף ג'.

(34) קובץ תשובות חלק א' סימן י"ג.

(35) ברכות פרק ג' אות קט"ז.

לכן הסיק כי במקומות שלא נהגו לכסות את הזרוע, אין כבר איסור בגילוי זרועות^[36].

האליה רבה^[37] העתיק את דברי הד"ח אך העיר שהרוקח חולק עליו :
 וכתב בלחם חמודות דזרועותיה אינן בכלל ידיים [המותרות בגילוי]
 אם לא במקום שרגילים בהו לגלותם וראיתי ברוקח סימן שכ"ד טפח
 בבשרה או בזרועותיה מגולות אסור.

המ"ב^[38] הביין שהא"ר סובר כרוקח וחולק על הד"ח, ולכן פסק על פיו :
 אבל זרועותיה ושוקה אפילו רגילין לילך מגולה כדרך הפרוצות- אסור

והוכיח דבריו בשעה"צ מהגמ' בכתובות הכותבת כי מגלה זרועותיה היא דת יהודית.
 לאור האמור לעיל נראה שגם הד"ח אינו חולק עקרונית על כך שגילוי זרועותיה הוא
 בכלל דת יהודית, אלא שהד"ח מבין שדת יהודית עשויה להשתנות במשך הזמן, אולם
 המ"ב סובר שדת יהודית היא דבר קבוע, ואינה יכולה להשתנות במשך הזמנים.

ביב"א^[39] נדחק להסביר שהדברי חמודות עוסק בפרק היד התחתון שאינו נחשב זרוע
 מצד ההלכה, רק במקום זה תלה הד"ח את חובת הכיסוי במנהג. לפי זה ייתכן שכיסוי
 הזרוע אינו רק דת יהודית אלא דת משה. דברים אלה מקבילים לשיטתו של הגרע"י
 ביחור"ד שהבאנו לעיל, הסובר כי גילוי הזרוע אסור מדאורייתא ולא רק מצד דת
 יהודית, ודבר האסור מדאורייתא אינו נתון כלל לשינוי במשך הדורות, וכפי שכתב
 בהדיא במקום אחר ביב"א^[40] :

דווקא עצם כיסוי הראש שהוא דאורייתא הוא מחוייב המציאות לעולם
 ולא ישתנה בשום זמן

בשיטה המיוחסת לר"ן על מסכת שבת^[41] כתב :

ומ"מ שמעינן מינה דכל דבר דמיגניא ביה או שלפא ליכא למיחש ומותר
 ואי לא מיגניא ביה חיישינן והלכך הני נשי דידן דאזלי בזרועות מגולות
 אסור ליתן אצעדיה בזרועותיהן לצאת לרה"ר דהא איכא למיחש דלמא
 שלפא ומיחויא לחבירתא דהא לא מיגניא בגילוי זרועה כיוון דאורחא
 בהכיין... וכן פסק מורי הרב

השיטה לר"ן מביא בשתיקה את מנהג "נשי דידן" ללכת בזרועות מגולות, ונראה

(36) ועי' מה שכתבנו בעניין זה באריכות במאמר 'דת יהודית- שינוי ע"י מנהג'.
 הערת הרב אורי כהן : מדברי הד"ח משמע שבמקרה שהמנהג ללכת בלי שרוולים לית לן בה. וזה
 פשוט אי אפשר להעלות על הדעת. ולענ"ד מכנה הד"ח את הקנה בשם זרוע ומקביל לשוק ששניהם
 סמוכים לכף הרגל/היד. [ועיין חזו"א שהשווה שוק לזרוע ואכמ"ל]
 תשובה : עיין לקמן שכן כתב גם הגרע"י ביב"א.

(37) סימן ע"ה ס"ק ג'.

(38) סימן ע"ה, ס"ק ב' ובשעה"צ שם ס"ק ה'.

(39) חלק ו' אור"ח סי' י"ד ס"ק ג'.

(40) חלק ד' אה"ע סי' ג' אות ב'.

(41) דף ס' ע"א ד"ה ותיהוי.

שמבין שאין איסור במנהג זה, א"כ גם לדעתו גילוי זרועות תלוי במנהג המקומות, וזו ראייה לדברי חמודות^[42]. כמו כן עולה מדבריו שאף זרועות מגולות לגמרי- אין זה אלא דת יהודית, דאל"כ כיצד תלה זאת במנהג המקומות, וכי יעלה על הדעת שמנהג יבטל דין תורה?^[43] ❁

4. חוקות הגויים

בנוסף לכל האמור לעיל יש להעיר שחיוב הכיסוי נובע מנקודה נוספת, והיא האיסור ללכת בחוקות הגויים. במאמר הדין בנושא זה [לקמן] ביארנו שלדעת המהרי"ק והרמ"א כל חק עכו"ם שפרשו ישראל ממנו משום צניעות- שייך בו איסור של הליכה בחוקות הגויים ויש בו איסור דאורייתא, וכל זאת גם אם אין כאן כוונה מפורשת לחקות את הגויים. ודאי שדבר שמנהג ישראל לפרוש ממנו מצד 'דת יהודית' נכלל בקבוצה זו, וא"כ שייך בו איסור של הליכה בחוקות הגויים מן התורה לדעת פוסקים אלה. להרחבה בעניין עי' לקמן במאמר העוסק בנושא זה.

5. זאת תורת העולה

1. חיוב האשה לכסות את גופה הוא מן התורה. זהו חיוב עצמי חוץ מהאיסור של "לפני עור" ❁.
2. חיוב כיסוי זרועותיה הוא מדין דת יהודית.
3. גם מה שנאסר מצד דת יהודית נאסר מן התורה לפי חלק מן הדעות, משום הליכה בחוקות הגויים.

(42) עיין בקובץ תשובות לרב יוסף שלום אלישיב ח"א סי' יג' ד"ה "אולם" שגם הוא הבין שמדברי הר"ן הללו יש סיוע לשיטת הדברי חמודות, שלא כשיטת המ"ב. ועיין שם עוד מה שהביא בשם המהרש"ל ב"ק פ"ה סי' ז' ומה שכתב בביאור דבריו.

(43) בספר ברכת ה' ח"א פ"ז הערה 53 עמ' רצ' העמיד שמדובר בחלק התחתון של היד, ומסתבר שכן יעמיד גם הגרע"י. אך לדעתי נראה כי פשט דברי השיטה לר"ן מתייחסים לפרק הזרוע העליון ולא לפרק התחתון שכן המילה "זרוע" במשנה מתייחסת לחלק העליון וממילא כך הוא גם בלשון השיטה לר"ן.

❁ הערת הרב נבנצל : אולי כוונתו לפרק שמתחת למרפק תשובה : עי' הערה 42.

❁ הערה : צ"ע כנ"ל [הערת הרב נבנצל לעיל פרק ב' 2]

